

А. Цюпак, 2009. – 240 с.

13. Обереги : езотерична поезія. – Хмельницький : ХГПА «Центр мистецтва і дизайну», 2011. – 76 с.

14. Патріоти рідного краю : довідник літературної спілки «Поділля» / уклад. Г. Й. Ісаєнко. – Хмельницький : ХГПА «Центр мистецтва і дизайну», 2010. – 68 с.

15. Фільваркова О.І. Поезія – її Любов і Доля // Шості педагогічні читання пам'яті М.М.Дарманського: професійна підготовка педагогічних кадрів в умовах інноваційної перебудови української національної освіти: сучасний стан, проблеми, перспективи розвитку : матеріали всеукр. наук.-практ. конф. (Хмельницький, 31 берез. 2011 р.) / Хмельницька обласна державна адміністрація, Хмельницька обласна рада, Хмельницька гуманітарно-педагогічна академія. – Хмельницький : ХГПА, 2011. – С.223-224.

УДК 378.4 (477.43) «1918/1920»- 055.2

Завальнюк О.М.,

доктор історичних наук, професор

(м.Кам'янець-Подільський)

Жінки у Кам'янець-Подільському державному українському університеті (1918-1920 рр.)

Досліджується питання про участь представників жіноцтва в академічному і громадському житті Кам'янець-Подільського державного українського університету – першої національної вищої школи на Поділлі.

Ключові слова: Кам'янець-Подільський державний український університет, лекторка, приват-доцентка, студентки, навчальна праця, громадське життя.

Революція 1917-1921 рр. пробудила велику суспільно-політичну активність усіх прошарків українського суспільства, різних соціально-професійних груп, незалежно від статевої приналежності. «Жіноче питання» у традиційному розумінні самодержавної епохи перестало існувати. Чимало активних українок ставали рушійною силою у вирішенні тих важливих питань, які поставила на порядок денний революційна доба. Відстоюючи свої гендерні права, жінки все більше і більше заявляли про себе у тих державних і суспільних інститутах, які до того вважалися суто чоловічими. Неабияку роль у цьому відіграла молода українська держава, яка започатковувала нову на українських теренах політику гендерної рівності у різних сферах.

Однією із таких сфер була молода національна вища освіта. До 1917 р. російські університети, які діяли у Наддніпрянській Україні, неухильно дотримувалися одного із постулатів царизму щодо роздільності навчання чоловіків і жінок у середніх і вищих закладах освіти. Високі російські державні чиновники вважали, що жінки є носіями і натхненницями руйнівних ідей [15, с.292]. Щоправда, у 1905 р. жінок почали допускати до університетських закладів на правах вільних слухачок. В результаті цього, наприклад, у 1906-1907 навчальному році у Харківському університеті нараховувалося 450, Новоросійському – 160 і університеті св. Володимира – 66 представниць цієї групи університетської молоді. Утім через поразку першої російської революції новація не прижилася через реакційну позицію влади, і вже через кілька років кількість вільних слухачок у цих вишах значно зменшилася на 40,7%-66,7% [15, с.293, 295]. До лютневої революції ці університети залишалися переважно з чоловічим студентським складом.

Заснування першої української неофіційної вищої школи у жовтні 1917 р. відкрило шлях до спільного навчання представників обох статей на рівних засадах. Сюди дійсними слухачами приймали молодь «без різниці полу, віри, нації, віком не молодше 18 років» [1, с.11]. Цей досвід згодом перейняв Кам'янець-Подільський народний український університет [18, ф.2582, оп.1, спр.172, арк.34]. Досвід цих вишів щодо забезпечення гендерної рівності перейняли два українські державні університети, зокрема Кам'янець-Подільський.

Дослідники (Є.І.Сохацька [13,14], А.О.Копилов [8], В.П.Ляхоцький [9], О.М.Завальнюк [4-7] та ін.) в контексті вирішення своїх завдань побічно звертали увагу на присутність жінок в університеті чи участь окремих із них у становленні цього вишу, утім цілісно це питання не з'ясували.

Метою нашої статті є висвітлення місця і ролі жінок, які здобували вищу освіту і працювали в Кам'янець-Подільському державному українському університеті, у навчальному процесі, його інформаційному забезпеченні, громадській та волонтерській діяльності.

Аналіз архівних і опублікованих джерел засвідчує, що з самого початку професорсько-викладацька корпорація К-ПДУУ формувалася як чоловіча. І це при тому, що не було жодних нормативних актів, які б обмежували права жінок на заміщення вакантних посад професорів, приват-доцентів, лекторів чи асистентів. Першою жінкою, яка була прийнята викладачем цього вишу, стала лектор французької мови Ганна Костянтинівна Ватич (відповідний наказ появився 6 листопада 1918 р., утім до роботи вона приступила значно пізніше) [2, ф.р.-582, оп.2, спр.6, арк.5зв; спр.124, арк.6зв.]. 1 вересня 1920 р. до викладацької роботи приступила в.о.лектора німецької мови Ганна Костюра, але не надовго [2, ф.р.-582, оп.1, спр.140, арк.199]. Те ж стосується і П.Г.Пархоменко, в.о.приват-доцента чистої математики, яка розпочала повноцінну викладацьку працю лише у 1921 р. [2, ф.р.-302, оп.3, спр.9, арк.23]. Набагато більше відомо про лектора педагогіки Софію Федорівну Русову. На початку травня 1920 р. рада професорів К-ПДУУ прийняла ухвалу про заснування кафедри педагогіки на історико-філологічному факультеті. 27 липня декан Л.Т.Білецький запропонував С.Ф.Русовій відбути до Києва для придбання необхідної навчальної літератури для забезпечення такої дисципліни, як педагогіка. Скоріш за все, з цим завданням вона не справилася через низку причин. Утім університетська бібліотека отримала від неї досить таки великий і цінний подарунок – 642 примірники педагогічної літератури із власної книгозбірні [7, с.243]. На роботу лекторку офіційно прийняли 3 вересня 1920 р. [18, ф.2582, оп.1, спр.21, арк.130зв.; 2, ф.р.-582, оп.2, спр.45, арк.45зв., 106зв.]. Щотижня вона мала по 4 години занять (по 2 години відводилося на лекції і семінарські заняття). Педагогіка значилася у переліку обов'язкових дисциплін для всіх студентів факультету, якщо вони готувалися до викладацької праці [2, ф.р.-582, оп.1, спр.50, арк.95зв.]. Попри політичні негаразди, які припали на другу половину листопада-грудень 1920 р., Софія Федорівна насолоджувалася своєю лекторською працею в університеті, яка у її житті була першою. «Я страшенно захоплювалася своїми викладами педагогіки в університеті...», - писала вона у своїх спогадах. – Було читаєш о 5-ій годині [вечора], вже темно, а світла ніякого нема, аудиторія потопає в померках [з середини листопада 1920 р. влада у місті перейшла до більшовиків, електростанція не працювала, а коштів на придбання керосину для освітлювальних ламп університет не мав. – Авт.] – тим краще лунає голос лектора, а в аудиторії тихо-тихо, ні шепотіння, ні шелестіння. Скінчиш було лекцію і напоначки вилізеш з темної кімнати і темними вулицями приходиш додому. Але йдеш і не знаєш, чи завтра будеш знову читати ці лекції, чи з капризу комісара

будуть вони припинені» [12, с.174-175]. Наступного року лекторка разом з онукою потайки перейшла державний кордон і назавжди покинули батьківщину [4, с.290].

Невелика група жінок трудилася у фундаментальній бібліотеці університету. – О.Федорова, В.Вікул, О.Гадзинська, К.Значківська, О.Кімель, З.Опольська, С.Соханевич, О.Харківа і О.Яценко [2, ф.р.-582, оп.1, спр.97, арк.7]. Вони становили абсолютну більшість бібліотечного штату і на них лягала безпосередня відповідальність за каталогізацію, розміщення на стелажах, видачу і приймання повернутої літератури. Від їх ритмічної і нерідко подвижницької праці (в зимовий період температура в бібліотеці і читальні була набагато нижче санітарних норм) у значній мірі залежали підготовка професурою і доцентурою лекційних курсів, навчально-методичних видань, виконання студентами різних академічних завдань та готовність їх до семестрових іспитів, розвиток суспільно-політичного світогляду молоді, задоволення її попиту на художні твори тощо. А фонд бібліотеки зростав постійно. Якщо станом на жовтень 1919 р. він становив 19872 примірники, то вже через рік – 33258 [7, с.244, 247]. Їхня праця оплачувалася, на жаль, за найнижчими тарифами, тому коштів на виживання в умовах гострої економічної кризи катастрофічно не вистачало. Разом з іншими працівниками університету вони заснували професійну організацію – Спілку служачих Кам'янець-Подільського державного українського університету, яка опікувалася зокрема придбанням у навколишніх селах харчів за цінами нижчими від ринкових. Членам трудового колективу правління університету відпускало з власного городу вирощену продукцію зі скидкою в розмірі 25% [7, с.317, 318]. Ніхто з бібліотечних працівників так і не покинув робочого місця через кепське матеріальне становище і не підвів молодий виш.

На відміну від дореволюційної російської університетської практики, українські державні університети, дотримуючись гендерної рівності, широко відчинили двері для випускниць середніх навчальних закладів. Відповідно до «Проекту прийому в університети в 1918-19 рр.» [17], і «Правил до прийому в університети в 1918-19 рр.» [16], затвердженими міністром освіти М.П.Василенком, студентами могли стати «особи обох полів і без різниці національності». За гетьманату П.Скоропадського правила вступу до українських і російських університетів були єдиними. Через те, що в середніх школах багато учнів не вивчали у повному обсязі української мови, літератури історії України, при вступі до українських вишів від них не вимагали знань з цих предметів, що неминуче мало позначитись на їх подальшій навчальній праці. У добу Директорії УНР правила прийому до українських університетів зазнали певних змін. 5 лютого 1919 р. міністр народної освіти І.І.Огієнко затвердив «Тимчасові умови вступу до Київського і Кам'янець-Подільського державних українських університетів», за якими обом вишам доручалось виробити перелік тих середніх шкіл, випускники яких мали право вступати на різні спеціальності дійсними студентами. На відміну від практики 1918 року, абітурієнти обох статей повинні були складати вступні іспити в особливих комісіях (їх перелік мали затвердити ради професорів зазначених вишів). Наступного дня Огієнко затвердив зміни до умов вступу в університети, опублікованих у серпні минулого року. Відтепер для випускників шкіл замість іспитів з російської мови і словесності та історії Росії запроваджувались інші – з української мови, української літератури та історії України (їх можна було складати при університетських гімназіях, а в разі вступу до державних українських університетів – у професорських комісіях цих закладів), що було продиктоване значним впливом молоді, яка переважно не знала і не розуміла української мови – основи навчального процесу [7, с.202].

19 жовтня 1918 р. у К-ПДУУ відбулося перше засідання комісії із зарахування абітурієнтів, яку очолив сам ректор. З-поміж 58 осіб, прийнятих на навчання на історико-філологічний факультет дійсними студентами і вільними слухачами, були і дівчата: Віра Приходько-Бутовська, Олена Трумбласвич, Валентина Калугіна і Марія Томашевська [2, ф.р.-582, оп.1, спр.23, арк.2-19]. Разом із юнаками вони утворили тимчасову організацію студентів-розпорядників для підготовки і проведення свята відкриття університету [2, ф.р.-582, оп.1, спр.4, арк.120]. Під час наступних засідань комісії, які відбулися після 22 жовтня 1918 р., до університету зарахували Марію Вікул, Ангеліну Петринську, Ольгу Кімель, Добриш Грінберг, Ольгу Гадзінську, Євгену Говорову, Зінаїду Королінську, Ольгу Шиманську, Віру Туркало, Наталію Сікору, Ольгу Соколову-Шаннську та багато інших [2, ф.р.-582, оп.1, спр.23, арк.20-250]. Підрахунки на основі «Журналу обліку дійсних студентів і вільних слухачів [Кам'янець-Подільського державного українського] університету за 1918-1919 рр.» засвідчують, що наприкінці 1918 р. жіночий склад студентського контингенту двох відкритих у жовтні факультетів нараховував 95 осіб, що становило 23 відсотки усіх дійсних, умовно дійсних студентів і вільних слухачів. На богословський факультет, який запрацював з кінця листопада 1918 р., жінки із відомих причин не вступали.

З відкриттям у 1919 р. двох нових факультетів – правничого і сільськогосподарського зацікавленість абітурієнток зростає. Не припинявся вступ дівчат і на «старі» факультети. В результаті їх чисельність значно зростає. Станом на 1 липня 1920 р. група студенток і вільних слухачок нараховувала 289 осіб. Але їх питома вага в загальному студентському середовищі знизилася до 20, 62% [7, с.214]. На жаль, в цілому не можна відстежити їх національне і соціальне походження, віковий склад, рівень базової освіти.

Студентки загалом непогано справлялися з виконанням навчальних планів спеціальностей, за якими університет готував фахівців. Найменш заможні з них змушені були працювати для того, щоб мати засоби до життя. Більшість працівниць фундаментальної бібліотеки К-ПДУУ були студентками, яким доводилося поєднувати навчальну і виробничу діяльність. Через пропуски занять і хвороби не всі «суміснички» вчасно складали семестрові іспити, тож доводилося додатково працювати у літньому семестрі, аби ліквідувати заборгованість і перейти на наступний курс. Це стосувалося переважно тих, хто навчався на фізико-математичному факультеті.

Попри свою небагато чисельність, дівчата були помітними у заснуванні і діяльності студентських наукових гуртків (фізико-математичний, історичний, географічний, бібліографічний, стенографічний тощо).

Студентки-українки підтримували національне державотворення, брали участь у багатьох заходах, які стосувалися підтримки молоді української держави. Коли у червні 1919 р. до Кам'янця-Подільського прибули усі центральні органи державної влади і управління УНР, найбільш підготовлені студентки працювали у різних міністерствах на технічних посадах. Коли місто з середини листопада 1919 р. до початку липня 1920 р. перейшло під польський військовий контроль, студенти і студентки пильно стежили за тим, аби українські інтереси не були розтоптані чужинцями, піднімали свій голос на захист українства. Вже 10 березня 1920 р., під час масової урочистої ходи української громади Кам'янця-Подільського перед представниками української і польської влади, що зібралися перед університетом з нагоди шевченківського свята, одна із колон, яка складалася із хлопців і дівчат за Збруча, виконала пісню «Не пора!», антипольського і антиросійського змісту, що викликало бурю незадоволення серед польських військовиків. Вони негайно взяли за депортацію

непокірних галичан, утім стараннями Головноуповноваженого міністра уряду УНР І.І.Огієнка цей захід кілька разів переносили, і у підсумку він провалився [4, с.77].

Молодь пильно стежила за дотриманням прав університетської автономії, і у першому ліпшому випадку бурхливо реагувала на їх порушення з боку військової адміністрації. Студентка Іванна Синенька разом з іншими діячами Ради студентських представників – масової молодіжної організації К-ПДУУ виступила з офіційним «Протестом студентства Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету» через те, що 30 травня 1920 р. четверо озброєних польських жовнірів прибули до будинку університету для контролю за урочистою академією з нагоди четвертої річниці по смерті Івана Франка (очевидно, побоювалися повторення сценарію 10 березня 1920 р.). У документі зазначалося: «Польське суспільство повинно звернути увагу на цей ганебний поступок, за який падає пляма сорому перед цілим культурним світом... Проти таких вчинків ми апелюємо до цілого культурного світу, бо не можемо допустити, щоб топтали і ганьбили те, що є найсвятішим для студентства – незалежність їхньої Alma-Maters» [2, ф.р.-592, оп.1, спр.69, арк.85].

Дізнавшись, що до міста збирається з візитом Головний Отаман Симон Петлюра, студенти університету 2 травня на своїх загальних зборах обрали для візиту до високого гостя свою делегацію, яка складалася з 5 осіб. Жіночий склад студентського контингенту тут представляла Софія Заклинська. Делегати пропонували послуги молоді у розгортанні державного будівництва у зв'язку з визволенням української території від більшовиків [10]. Після цього візиту студентство вирішило провести добровільну мобілізацію «на працю в першу чергу у війську У.Н.Р., а потім у всіх галузях державної роботи», доручило обраній делегації «переводити в життя негайно цю постанову Загальних Зборів» [11].

21 травня 1920 р. Софія Заклинська увійшла до складу комісії із скликання Всеукраїнського студентського конгресу на правах секретаря. У відозві «До україн[ського] студентства на Україні і поза межами її» (під нею стоять підписи трьох осіб: голови Валеріана Поліщука і секретарів Софії Заклинської і Андрія Макуха) наголошувалось, що «студентство Кам[']янець-Под[ільського] Держ[авного] Укр[аїнського] Університету кличе все українське студентство зібратись на конгрес [1 жовтня 1920 р. у Києві. – Авт.] розглянути назрілі питання... Хай українське студентство ... організовано стане до праці на користь Республіки і народу українського!» [3].

Аналіз різноманітних джерел засвідчує, що починаючи з осені 1919 р. активність студенток К-ПДУУ підвищується у зв'язку зі вступом на навчання вихідців із Східної Галичини. Навчаючись ще у своєму краї, і юнаки, і дівчата підтримували традицію студентів-українців, які боролися за українізацію Львівського університету, брали участь у десятках велелюдних заходів, організованих студентами вишів Львова і спрямованих на захист української ідеї, історії, освіти, культури. За прикладом адміністративного і культурно-освітнього центру Східної Галичини у К-ПДУУ студенти-галичани створили Академічну громаду, у якій об'єдналася вся галицька молодь, зарахована до університету. Вона співпрацювала з іншими тутешніми організаціями галичан, які появилися влітку-восени 1919 р. і були досить помітними у громадсько-політичному житті Кам'янця-Подільського. Однією із них була жіноча організація «Союз українок», який дбав, по-перше, про становище жінки-трудівниці, по-друге, опікувався потребами хворих і поранених козаків Дніучої армії УНР і Української Галицької армії, по-третє, ініціювали різні заходи, спрямовані на поліпшення забезпечення одягом, взуттям і харчами збройних сил республіки. Студентки

отримували тут неабиякий досвід служінню українській справі, переносили його на внутрішньо-університетське життя.

Для хворих і поранених козаків дівчата, які входили до складу гуманітарного гуртка Ради студентських представників університету, збирали кошти, різдв'яні і великодні подарунки, літературу, пресу і передавали їх у місцеві військові шпитали. Чималу допомогу надали волонтерки своїм товаришам по студентській лаві, які хворіли і не мали теплої одягу, ліків, харчів, були без елементарного догляду. Така допомога врятувала не одне молоде життя, хоча уникнути смертних випадків серед студентів через хвороби не вдалося (загалом у 1919-1920 рр. померли 16 осіб).

Без студенток не обходилися музично-літературно-розважальні вечірки, які охоче відвідувала і міська молодь. Дівчата демонструвала свої вокальні дані, вміння декламувати поетичні і прозаїчні твори українських письменників, гри на музичних інструментах тощо. Без них не обходилася танцювальна частина вечорів відпочинку. Вони співали в університетському змішаному хорі, займалися драматичному гуртку, які неодноразово демонстрували свої вміння як у студентському середовищі, так і поза ним. Помітною була участь студенток у проведенні шевченківських днів 1919 і 1920 років, роковини смерті Івана Франка, Лесі Українки і Миколи Євшана, відзначенні народних і церковних свят (Андрія, Іванця, Миколая, Михайла, Різдва Христового, Великодня та ін.) [7, с.405-406].

Після того, як у середині листопада 1920 р. державні органи УНР покинули Кам'янець-Подільський і Україну, за ними в еміграцію подалася частина студентів обох статей. На жаль, точно встановити цю кількість не можливо. Відомо, що і для хлопців і дівчат, які вимушено розсталися з рідним університетом, настали дуже складні часи. Молодь залишилася без засобів для існування, поневірялася, переживала складні психологічні випробування. Їхня доля склалася по-різному. Чимало з них продовжували здобувати освіту у європейських вишах. Наприклад, згадувана Іванна Синенька, зумівши вступити до консерваторії у Празі і здобути музичну освіту, стала відомою співачкою у Чехословаччині у міжвоєнний період, активно пропагувала українську пісенну культуру [5, с.399].

Отже, у трудовому колективі і студентському загалі Кам'янець-Подільського державного українського університету помітно було представлене жіноцтво, що відповідало гендерній політиці молодої української держави. Яскравою зіркою в середовищі понад півсотні викладачів і кількох викладачок була лекторка Софія Русова. У роботі вишу жінкам відводилась другорядна роль – у структурних підрозділах не було жодної керівної посади, яку б посідала представниця жіночої статі. Кожне п'яте місце серед студентства належало дівчатам різних національностей. У навчально-виховній, науковій, державо підтримуючій і громадській роботі вони нічим не поступалися хлопцям, хіба що не йшли добровільно на фронт. Найбільш діяльні студентки були представлені в органах студентського самоврядування, підтримували різні важливі з погляду молоді ініціативи і проекти, які мали всеукраїнське значення. У гуманітарній сфері роль університетського жіноцтва була набагато більшою, ніж представників іншого гендера, що було пов'язано з унікальною природною місією жінки у людському житті, усвідомленням свого унікального місця в організації волонтерської допомоги тим, хто став на захист своєї молодої країни чи опинився у скрутному становищі через голод, холод, епідемії. Участь студенток у різних церковних, народних і державних святах, творчих гуртках, розважально-виховних вечорах піднімала рейтинг цих заходів, наповнювала їх високою культурною складовою.

Список використаних джерел і літератури:

1. Ганицький І. Проспект Народного Українського Університету / І.Ганицький // Університетські вісти / Український Народний Університет. – К., 1917. – №1. – С.11-12.

2. Державний архів Хмельницької області.
3. До україн[ського] студентства на Україні і поза межами її // Нова думка: літературно-науковий журнал; орган студентства Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету. – Кам'янець на Поділлі, 1920. – Ч.ІІІ. – С.41.
4. Завальнюк О.М. Історія Кам'янець-Подільського державного українського університету в іменах (1918-1921 рр.) / О.М.Завальнюк. – Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2006. – 632 с.:іл.
5. Завальнюк О.М. Кам'янець-Подільський державний український університет: основні результати діяльності (1918-1920 рр.) / О.М.Завальнюк // Матеріали XIII Подільської історико-краєзнавчої конференції (18-19 листопада 2010 р.) / 80-річчю від дня народження І.С.Винокура присвячується. – Кам'янець-Подільський: Абетка, 2010. – С.398-409.
6. Завальнюк О.М. Студентський контингент українських університетів у 1918-1920 рр. / О.М.Завальнюк // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2010. – Т.16. – С.154-172.
7. Завальнюк О.М. Утворення і діяльність державних українських університетів (1917-1921 рр.) / О.М.Завальнюк. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2011. – 644 с.
8. Копилов А.О. Кам'янець-Подільський державний український університет: від ідеї заснування до ліквідації (1917-1921 рр.) / А.О.Копилов, О.М.Завальнюк // Укр. іст. журн. – 1999. - №4. – С.41-50; №5. – С.26-36.
9. Ляхощкий В.П. Бібліотека Кам'янець-Подільського університету / В.П.Ляхощкий // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2000. – Т.4 (6). – С.305-313.
10. Прийом у Головного Отамана // Наш шлях. – Кам'янець-Подільський, 1920. – 6 травня. – Ч.86. – С.2.
11. Резолюція Загальних Зборів Кам'янецького студентства // Наш шлях. – 1920. – 8 травня. – Ч.88. – С.5.
12. Русова С. Мої спомини / Софія Русова. – Львів: Хортиця, 1937; К.: Україна-Віта, 1996. – 209 с.
13. Сохацька Є.І. Галичани в Кам'янець-Подільському державному університеті (1918-1920 рр.) / Є.І.Сохацька // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Кам.-Под. держ. пед. ун-т, 1997. – Т.1(3). – С.254-261.
14. Сохацька Є.І. Подружжя Шульмінських в історії Кам'янець-Подільського. (До питання про заснування Кам'янець-Подільського державного українського університету) / Євгенія Сохацька // Студії з архівної справи і документознавства. – К., 1999. – Т.1. – С.169-171.
15. Иванов А.Е. Высшая школа России в конце XIX – начале XX века /А.Е.Иванов; Ин-т ист. СССР АН СССР. – М., 1991. – 392 с.
16. Правила до прийому в університети в 1918-19 рр. Затверджую. 15 (2) липня 1918 р. Міністр Освіти й Мистецтва М.Василенко // Державний вістник. – К., 1918. – 6 серпня. – №31. – С.3.
17. Прийом до укр[аїнських] університетів // Відродження. – К., 1918. – 18 (5) липня. – Ч.89. – С.3.
18. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України.